

keppelstok

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN

▲ Detail doxaal Oosterend.

***Koorafscheidingen
in Friesland***

VAN DE REDAKTIE

In het voorliggende nummer van De Keppelstok wordt door kunsthistorica Truus Brandsma de herkomst van het doxaal beschreven.

Dit architectonische onderdeel van het kerkinterieur kwam ook in Friesland voor. Aan de 'kraak' in Oosterend heeft 'Monument van de Maand' in 1986 uitvoerig aandacht besteed.

In het komende nummer wordt dit artikel vervolgd en in het bijzonder aandacht geschonken aan Friese kerken.

Voor de eerste maal worden drie kruis-sleutels uit het Fries Museum beschre-

ven door archeoloog Evert Kramer. Ondanks de nodige onzekerheid over het oorspronkelijke gebruik kan door het toegepaste kruissymbool toch een verantwoorde relatie gelegd worden met de kerkelijke sfeer. In de toekomst hopen we nog wel meer te horen over religieuze voorwerpen.

Onze monumentendeskundige Herma van den Berg is op zoek naar materiaal voor een beschrijving van monumentale pastorieën. Aansluitend aan haar oproep schetst architect Henk Bos de voormalige negentiende eeuwse Hervormde pastorie van Ternaard. Deze is gelukkig ter elfder ure voor de sloop bewaard gebleven.

Over het wel en wee van onze Stichting wordt u als belangstellende donateur weer even bijgepraat. Daarbij wordt niet verheeld, dat we alle zeilen bij moeten zetten om verschillende monumentale kerken van een wisse ondergang te redden. Planmatig onderhoud kan dure restauraties voorkomen!

Doelend op verzakkingen zei onze voorzitter ooit eens schertsend, dat de kerken meer op geloof dan op palen zijn gebouwd! Voor een solide fundering hebben wij nu te zorgen en dat vraagt om inzet en offervaardigheid. Anders gezegd: hun beschermheiligen kunnen dit werk niet alleen (meer) aan!

Allerheiligen 1993.

▲ *Voorkomen is beter dan genezen!*

Koorafscheidingen in Friesland

Voor en na het doxaal van Oosterend

Het doxaal in Oosterend is het uitgangspunt voor dit artikel over het verschijnsel koorafscheidingen. De scheiding tussen het koor en het schip van de kerk markeerde de ruimten die aan lekgelovigen en geestelijkheid werden toebedacht. In dit artikel komen aan de orde de geschiedenis, de verschillende typen en de verschillende functies die de koorafscheiding kon hebben. Voorbeelden van (fragmenten van) dergelijke 'meubels' in Friesland worden hierdoor in een ruimer kader geplaatst. Daar het merendeel van deze koorafscheidingen in de loop van de eeuwen is verdwenen, is een inleiding over de verschijningsvormen van de koorafscheidingen zinvol.

Ikonostasen

De idee van een slechts door priesters benaderbare God beheerste het vroege christendom in het Nabije Oosten. In navolging van de Joodse tempel leidde deze gedachte tot een visuele afscheiding van de heilige offerruimte: een wand met doorgangen sloot de leken in de volksruimte af van de offerdienst. Zij hoorden daarvan alleen de gebeden en gezangen. Wat zij zagen waren de ikonen: schilderijen van Christus, zijn apostelen en de vroege martelaren, later ook Maria met het Kind, die op deze wand stonden en eraan hingen. De naam ikonostase betekent 'wand met heilige beelden'. Nog altijd vinden we in de Oosters-orthodoxe kerken deze absolute scheiding tussen koor en schip, tussen de heilige ruimte en die voor het volk.

Dwarsmuren

Daar waar men veel contacten met het Nabije Oosten onderhield, zoals in Ierland en het Spaanse schiereiland, vinden we dergelijke afsluitende wanden, vanaf de zevende eeuw tot ± 1500. Vanuit Ierland kwamen deze dwarsmuren in zwang in streken die door Ierse missionarissen herkerstend wer-

den: Wales, Schotland, Northumbria ⁽¹⁾ - en mogelijk vandaar weer in de kustgebieden van de toenmalige noordelijke Friese landen. Ze werden als regel beschilderd, soms ook met beelden versierd. In de provincie Groningen en in Oost- en Noord-Friesland zijn van deze dwarsmuren talrijke sporen teruggevonden ⁽²⁾. Enkele muren of gedeelten ervan staan nog overeind (b.v. in Leegkerk, Rhaude en Westochtersum). Ze stonden bijna altijd onder de triomfboog en zijn - in tegenstelling tot de oosterse ikonostase - voorzien van een of twee volksaltaren in het schip, terzijde van de middendoorgang naar het koor. In de provincie Friesland zijn dergelijke dwarsmuren tot op heden niet gevonden.

Cancelli

Het grootste deel van Europa werd echter beïnvloed vanuit Rome. Hier overheerste de opvatting van de liturgie als viering van de verlossing door de God-mens Christus, die door leken en priesters in een gezamenlijke offerdienst beleefd werd. Daarom had men in het westerse christendom geen behoefte aan afsluiting van de koorruimte. Slechts lage muurtjes, 'cancelli', accentueerden het koor; zij waren als regel met reliefs versierd. De oorsprong van deze cancelli vinden we in de vroeg-christelijke kerken van Rome; in de achttiende eeuw blijken ze ook ten noorden van de Alpen overgenomen te zijn.

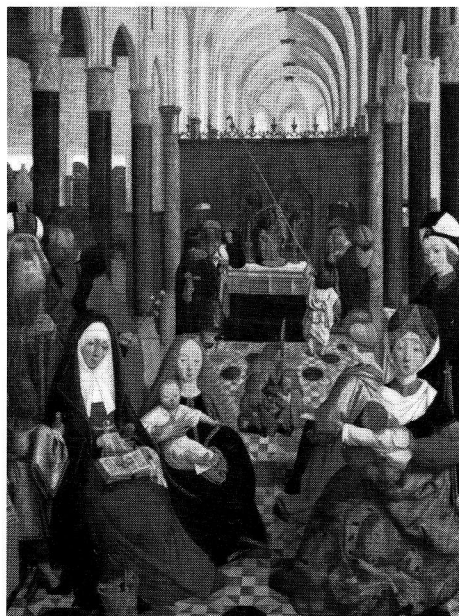
Open-bogenstellingen

Wat complexer waren de open-bogenstellingen, die uit een combinatie van cancelli en een scheidingsbalk daarboven ontstonden. Deze balk werd gebruikt voor het ophangen van tapijten of gordijnen, die het koor tijdelijk van het schip afsloten; dat gebeurde met name in de grote vastentijd. Zo'n balk werd gestut door enkele zuilen, aan hun basis verbonden door de lage cancelli ⁽³⁾. Ook deze bogenstellingen zijn

uit vroeg-christelijke kerken bekend en moeten in geheel Europa vrij talrijk zijn geweest. Als regel werden ze beschilderd en/of met beeldhouwwerk versierd en lieten ze het zicht op het koor vrij.

Afsnoerende triomfbogen

Een eenvoudige manier om de scheiding tussen koor en schip te accentueren was het bouwen van ver in de kerkruimte springende triomfbogen; dit kon wel twee meter of meer belopen. Volksaltaren plaatste men dan in het schip, in de hoeken tussen triomfboog en zijmuren. Een dergelijke afsnoerende triomfboog is onder andere nog aanwezig in het Groningse Tolbert. In Friesland moet het kerkje van Janum zo'n versmalling hebben gehad, terwijl daarvan ook grondslagen zijn gevonden in de Sint Maartenskerk te Bolsward.

▲ 1) *Geertgen tot Sint Jans van Haarlem, 'De Maeghschap van Maria', plm. 1485 (Rijksmuseum Amsterdam). De schilder geeft Maria's familie weer in een joodse tempel die het uiterlijk van een laat-gotische kerk vertoont. Het koor is afgescheiden door een hoge koorwand, waarvoor een volksaltaar staat. Hierop staat een altaarstuk dat het offer van Abraham voorstelt, een voorafbeelding van Christus' offer. Aan weerszijden van het altaar een deur die toegang geeft tot het koor. Bovenop de wand een kaarsenrek, zoals gebruikelijk was.*

Hoge koorwanden

In de elfde eeuw zien we vergaande hervormingen van de liturgie in klooster- en kapittelgemeenschappen. Vergeestelijking van het kerkelijk leven leidt tot meer gewijde priesters en monniken en tot veel uitvoeriger getijdengebeden. Daaruit vloeit voort een afzondering van de koorruimte om de concentratie op de liturgie te bevorderen. Ook de steeds kostbaarder inrichtingsstukken in het koor vragen om bescherming. De lage cancelli in klooster- en kapittelkerken groeien in enkele decennia uit tot koorwanden van omstreeks drie meter hoog (afb. 1). Er rijzen protesten tegen het feit dat zo het volk in deze kerken geïsoleerd raakt van de belangrijkste diensten ⁽⁴⁾. Immers, het hoogaltaar, de ambo (preekstoel) en het pulpituim (leesgestoelte) staan nu voor hen verborgen binnen de koorwanden. In reactie daarop wordt de liturgie aan volksaltaren bij de koorafscheiding van steeds meer belang. Dergelijke hoge koorwanden omsluiten niet alleen het hoogkoor maar tevens het laagkoor ⁽⁵⁾. In Nederland zijn ze nergens meer aanwezig, maar wel in Duitsland b.v. in Halberstadt en Hamersleben.

Doxalen

Betekenis

In de twaalfde eeuw leiden de problemen rond de hoge koorwanden tot het ontstaan van doxalen. De hoge westelijke scheidingswand tussen koor en schip wordt voorzien van een grote kansel, die vanuit het koor of de sacristie bereikbaar is. Deze kansel wordt al snel verbreed tot een ruime tribune.

De bovengenoemde typen van koorafscheidingen blijven in Europa echter ook voortbestaan, naast het doxaal. De keuze voor een bepaalde koorafscheiding hing samen met de aard van de kerk (al dan niet kloosterlijk), maar ook met de status ervan. Regionale voorkeuren lijken ook een rol te hebben gespeeld.

Als eersten zijn het belangrijke kloosterkerken en kathedralen, gesticht door vorsten, waarin doxalen worden opgericht; dit geldt zowel voor het Duitse Rijk als voor Engeland en - wat later - Frankrijk. Zeker tussen 1150 en 1300 kunnen we het doxaal zien als een zeer belangrijk interieurstuk in de meest prestigieuze kerken boven de Alpen ⁽⁶⁾. Dat bracht ook voor het doxaal als zo-

danig een hoge status met zich mee. Het werd gezien als de direct zichtbare uitdrukking van de macht die de kerkstichter bezat - en via hem het kapittel of de kloostergemeenschap in kwestie.

Na 1300 zien we ook doxalen verschijnen in stedelijke kerken waaraan een kapittel verbonden wordt.

Omstreeks 1450 voltrekt zich een duidelijke omslag, als steeds meer 'gewone' stads- en grote dorpskerken een doxaal laten bouwen, primair om daarop een orgel te plaatsen en plaats te bieden voor zangers. De liturgische functies van het doxaal blijven gehandhaafd, aangepast aan de behoeften van eenvoudiger kerken. Maar de bijzondere status die het doxaal oorspronkelijk had is daarmee afgezwakt.

Typen

Er zijn van doxalen drie hoofdtypen te onderscheiden, die veelal naast elkaar voorkwamen (7). Het oudste type zien we rond 1150 verschijnen: hier rust de tribune of kansel op de enkele westelijke koorwand (afb. 2). Dit type blijft tot na de middeleeuwen in gebruik, in steen maar vooral in hout (ook het nog bestaande doxaal in het Groningse Holwierde behoort tot deze groep). We kunnen hier spreken van een *koorwanddoxaal*.

Vaak echter rust de tribune aan de volkszijde op een open arcade, terwijl de achterzijde, de koorwand, min of meer gesloten is. Voorbeelden daarvan zijn de doxalen van Oosterend en van Krewerd en Leermens in de provincie Groningen. De benaming *arcadedoxaal* is hier van toepassing. Bij beide typen vinden een of meer volksaltaren hun plaats onder de overhuiving van de tribune.

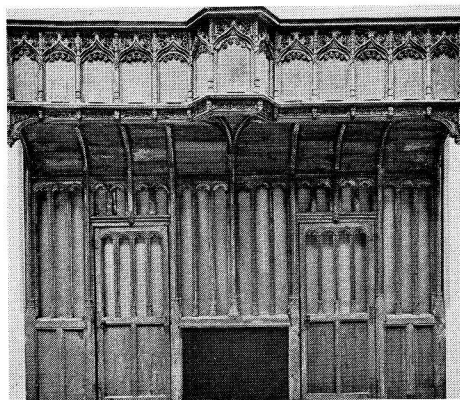
Een derde, nu minder bekend type doxaal kan het beste als *gangdoxaal* getypeerd worden. Hier zien we een koorwand, met parallel daaraan een tweede eveneens gesloten wand, zodat een soort dwarsgang voor het koor ontstaat. Boven deze gang bevindt zich de doxaaltribune. Het gangdoxaal is vaak te vinden in kloosterkerken waaraan ook een parochie verbonden was. We kennen nog een voorbeeld in Ter Apel. De gang diende dan tevens als verbinding tussen kloosterhof en sacristie of nevenkapellen; de monniken konden via deze gang ongezien van de ene ruimte naar

de andere komen. De volksaltaren staan hier tegen het doxaal en niet eronder.

Functies

De doxaaltribune krijgt een belangrijke functie in de liturgievieringen: gezangen en gebeden worden nu merendeels vanaf deze plaats gereciteerd, preken en reliekentoningen zijn voor het kerkvolk weer zichtbaar, gedachtenismissen voor gestorven zielen worden bij voorkeur gelezen aan een altaar dat op de doxaaltribune staat (8). In de aanzienlijke kerken waarvan we boven spraken, worden op die plaats nieuwe bisschoppen of vorsten voorgesteld. Soms gebruikt men daar de tribune ook voor uitspraken in kerkelijke rechtszaken. Ook worden belangrijke profane mededelingen wel vanaf de doxaaltribune verspreid.

Zo kreeg het kerkvolk weer duidelijker deel aan de liturgie op hoogtijdagen, al bleef de afscheiding tussen koor en volksruimte in stand. Pas in de vijftiende en zestiende eeuw zien we de gesloten achterwand van het doxaal vaak worden vervangen door open hekwerken: het zicht op het hoog-

▲ 2) Het laat-gotische koorwand-doxaal uit de N.H. kerk te Helvoirt, nu in het Rijksmuseum Amsterdam. Het doxaal dateert van rond 1500 en is uit hout opgebouwd. De onderbouw heeft een gesloten plint, waarop opengewerkte panelen in wand en deuren rusten. Middenvoor stond het volksaltaar, aan weerszijden zijn de deuren naar het koor. De voor en achter overkragende tribune toont aan de schipzijde een preekstoel en een borstwering met in totaal dertien vakken, waarin beelden hebben gestaan; waarschijnlijk Christus Salvator met zijn twaalf apostelen. Dergelijke houten doxalen waren als regel geheel beschilderd; in Bretagne zijn nog enkele exemplaren in ongeschonden staat over.

koor vanuit het schip wordt hersteld, terwijl toch het kostbare doxaal behouden blijft, evenals de bescherming van het koor.

Naam

De benaming 'doxaal' werd vroeger wel afgeleid van de term doxologie, lofzang, samenhangend met de liturgische gezangen die er ten gehore werden gebracht. In de Nederlanden is 'doxaal' de meest gebruikte term, maar ook elders komt deze veel voor. De tegenwoordig algemene Duitse aanduiding is 'Lettner', zowel van lectorium (leesplaats) als van lectrinum (lessenaar) afgeleid. De Franse benaming 'jubé' vindt zijn oorsprong in het verzoek van de schriftlezende priester of monnik aan de kapittel-deken of abt om zegen voor zijn lezing ('jube, domine, benedicere'). Engelse doxalen worden veelal 'pulpitum' genoemd, een verwijzing naar de kanselfunctie van de doxaaltribune, die daar sterk overheerste.

De afleiding van 'doxologie' is minder waarschijnlijk; juist de grote doxologieën werden niet vanaf de doxaaltribune gezongen, maar in het koor. Waarschijnlijker is de samenhang met het middeleeuwse 'doxaule', een taalkundige dubbelvorm (doublet) van 'dorsale', dat achterstuk of rugstuk betekent. In deze zin verwijst het naar de gesloten hoge koorwand, die, gerekend vanaf de priester aan het hoogaltaar, inderdaad 'achter' hem stond. De term 'dorsale' blijkt in gebruik te blijven voor de achterwanden van altaren en koorgestoelten (9).

Friesland kent de benaming 'kraak', die echter niet uitsluitend op doxalen slaat, maar gebruikt wordt voor alle galerijen in kerken. Zo horen we van de 'leeckenraecke' in het klooster Thabor, van de 'Prinsenkraak' in Leeuwarden en dat zullen zeker niet de enige geweest zijn. Om verwarring te voorkomen is het beter de benaming 'kraak' te reserveren voor de diverse galerijen die zich langs de muren van een kerk bevinden en met 'doxaal' alleen aan te duiden de koorafscheidingen met tribune als die in Ooster-end.

Iconografie

De arcaden en borstweringen van doxalen werden vanaf hun oorsprong benut voor afbeeldingen die samenhangen met hun plaats onder het triomfkruis en met hun functies in de eredienst. Het doxaal stond in principe onder of vlakbij de Kruisigings-

groep - Christus, met Maria en Johannes de Apostel terzijde. Dit triomfkruis was voor de gelovigen een constante herinnering aan de verlossing van hun zielen door Christus' kruisdood.

Zoals we hiervoor zagen lag het vroegste gebruik van de doxaaltribune vooral op het terrein van de kerkzang en liturgische gebeden; zangers en - wat later - orgels namen er tot na de reformatie een belangrijke plaats in. Toch kennen we slechts eenmaal een decoratie die samenhangt met zang en muziek, aan het verdwenen dertiende eeuwse doxaal van de Sint Servaas te Maastricht.

Op vroege Duitse doxalen stond bijna steeds het Laatste Oordeel verbeeld; het is bekend, dat juist daar de doxaaltribune vaak voor de kerkelijke rechtspraak werd benut.

Wel vertonen de afbeeldingen op het doxaal altijd een samenhang met de Kruisigingsgroep. Oorspronkelijk worden met name leven en dood van Christus afgebeeld op de boogvullingen en de borstwering (al dan niet gecombineerd met het Laatste Oordeel). In de loop van de veertiende eeuw verschijnt in de Duitse landen steeds vaker de afbeelding van Christus als Redder der wereld, geflankeerd door zijn apostelen als leraren, met het bijbelboek in de hand. We zien hier een verwijzing naar de lerende functie van de Kerk, die voor een belangrijk deel vanaf de doxaaltribune plaats vindt: lezingen en zangen uit de Schrift en preken. In de vijftiende eeuw wordt deze groep vaak uitgebreid of vervangen door beschermheiligen van de kerk en van de schenker(s) van het doxaal. Hier speelt dan de gedachte dat zo de gemeenschap der heiligen zichtbaar wordt, waaraan alle gelovigen door vroomheid en goede daden deel kunnen krijgen. Tenslotte verschijnen, kort voor de Reformatie, op de doxalen verbeeldingen van een nieuwe geloofs-beleving, het christelijk humanisme. Bij de bespreking van het doxaal in Ooster-end zullen we dit verschijnsel ontmoeten.

Koorhekken

Gelijktijdig met het 'openen' van de doxaalwand in de vijftiende eeuw (zie hiervoor) komt een andere vorm van koorafscheiding op, het koorhek. Sinds 1450 zien we ze vooral in de Hanzesteden aan Oosten Noordzee. Zij bestonden uit een ge-

sloten benedenshot, waarop een hek van houten of koperen spijlen rustte, aan de bovenzijde afgesloten door een min of meer rijke kroonlijst. Vooral de met koper afgewerkte koorhekken waren kostbaar. Zij kwamen dan ook veelal in kerken van goede gemeenten voor. Kennelijk speelt ook hier de wens naar meer openheid van de koorruimte, gezien vanuit het schip, zodat het kerkvolk de liturgie beter kon volgen. We constateerden dat ook al bij de doxalen, die in dezelfde periode hun massief gesloten achterwand inruilden voor open hekwerken (met uitzondering nog van de kloosterkerken). Er lijkt haast een liturgische beweging in het spel te zijn geweest die deze openheid nastreefde; in tegenstelling tot die welke door het concilie van Trente in gang werd gezet, weten wij niets over het 'openen van het koor' tussen 1450 en 1550. Misschien heeft het te maken met de beweging van de Moderne Devotie die in de vijftiende eeuw zozeer op de persoonlijke vroomheid en verantwoordelijkheid van iedere gelovige gericht was? Daarin paste inderdaad een beter inzicht in de liturgie, figuurlijk en letterlijk. Het zijn slechts veronderstellingen - in documenten vinden we er niets van terug.

Ze zullen ook na de Reformatie veel gebruikt worden, soms aan de koorzijde dichtgezet. Deze koorhekken gaan in hun decoratie veelal mee in de ontwikkeling die we bij de doxalen al even aangaven: van laat-middeleeuwse heiligengroepen tot een combinatie van mythologische en bijbelse afbeeldingen die passen in het christelijk humanisme.

Ontwikkeling na de Middeleeuwen

De Reformatie stelde in de liturgie het Bijbelwoord centraal. In deze opvatting was voor het koor met altaar geen plaats meer, alle aandacht werd geconcentreerd op de preekruimte. In bestaande kerken wordt het koor vaak afgescheiden door het dichtzetten van koorhek of doxaalonderbouw dan wel het optrekken van een sluitingsmuur tussen koor en schip.

Zo blijven veel doxalen nog lang behouden en doen vaak dienst als extra galerij voor het kerkvolk. Ze verdwijnen voornamelijk in de zeventiende en achttiende eeuw, omdat men toen streefde naar overzichtelijke (kerk)ruimten die zich als een geheel aan de beschouwer voordeden.

Een uitzondering vormden de Lutherse kerken, vooral in Noord-West-Duitsland; de nadruk die daar gelegd werd op zang en orgelspel in de eredienst werkte het behoud van bestaande doxalen in de hand. Ook bouwde men daar vele nieuwe 'Singchöre', waarbij de bekende doxaal-vorm en -functie in feite gehandhaafd bleven.

Een enkele maal werd in Calvinistische kerken nog een 'doxaal-achtige' afscheiding met tribune gebouwd. Die tribune deed dienst als vorsten- of herenbank, zoals we nog kunnen zien in het Oostfriesse Norden en het Groningse Uithuizen. Een dergelijke inbouw in Holwierde (Gr.) schijnt vooral als orgelstandplaats bedoeld te zijn geweest. Het gaat dan steeds om een gesloten onderbouw, uiteraard nu zonder volksaltaren, terwijl ook de Kruisigingsgroep boven de tribune ontbreekt. We kunnen hier niet meer van een doxaal spreken, omdat de functies sterk gewijzigd zijn.

Wat de Rooms-Katholieke kerken betreft, het concilie van Trente, 1545-1563, besloot tot vergaande hervormingen inzake geloofsbeleving en de uitingen daarvan in de liturgie. Veel belang werd gehecht aan de actieve deelname van de leken. Tot dat doel zouden met name de doxalen moeten worden verwijderd, die het kerkvolk isoleerden van de altaardienst in het hoogkoor. Toch hadden deze maatregelen niet veel effect. Integendeel, nog in de achttiende eeuw werden nieuwe doxalen in allerlei kerken gebouwd. Meer invloed hadden de nieuwe opvattingen over architectuur die in het classicisme tot uiting kwamen. Het streven naar duidelijke, overzichtelijke ruimten deed ook opgeld voor de kerkbouw. Bestaande kerken werden opnieuw ingedeeld en de doxalen als sta-in-de-weg afgebroken.

Met het verdwijnen van hoge en massieve koorafscheidings komt de zogenaamde *communiebank* in beeld, die tot op de dag van vandaag in vele Rooms-Katholieke kerken de scheiding tussen koor en schip accentueert. We zouden deze communiebank als een late nakomer van de aloude cancelli kunnen zien.

Na deze inleiding over koorafscheidings in het algemeen, willen we nu gedetailleerder bezien, hoe ze in Friesland bekend zijn.

Cancelli in Friesland

Het is niet helemaal duidelijk, hoe een aantal koorafscheidingen in Friesland er uit zag, waarvan resten werden gevonden in Dokkum, Woudsend en Sexbierum. Alleen van die in Wons valt een aanvaardbare reconstructie te geven. Voor de overige kunnen we ons waarschijnlijk het beste oriënteren op de weinige cancelli die boven de Alpen nog te vinden zijn ⁽¹⁰⁾. Meestal zijn ze 1.25 tot 1.50 meter hoog. Bij de toenmalige liturgische gebruiken konden mensen - staande - over de scheidingswand heen naar het koor kijken. In het midden was een doorgang naar het koor, terwijl links daarvan (en eventueel rechts) een volksaltaar stond.

Dat het in deze gevallen waarschijnlijk om cancelli ging, blijkt uit het feit, dat alle gevonden resten dubbelzijdig beeldhouwd zijn; ze waren dus bedoeld om van twee kanten gezien te worden en dat kan waarschijnlijk alleen bij koorafscheidingen het geval zijn geweest.

Hoge koorwanden kunnen we voor bovengenoemde Friese kerken uitsluiten; die vond men alleen in kerken waaraan een klooster of kapittel verbonden was.

De veronderstelde Friese cancelli waren waarschijnlijk niet zoals elders geheel uit natuursteen opgetrokken. De hoogte van de resten en de vormgeving van de reliefs wijzen in de richting van een sokkel die het natuurstenen gedeelte droeg. De totale hoogte zou ook tussen 1.25 en 1.50 meter kunnen zijn geweest, terwijl de doorgang uit het schip naar het koor zich eveneens in het midden zal hebben bevonden.

De cancelli werden ten noorden van de Alpen, in kerken zonder dwarsschip, als regel opgericht onder de triomfboog.

Sexbierum

Hier werd plm. 30 jaar geleden een stuk beeldhouwde roodzandsteen gevonden juist buiten het kerkhof (afb. 3). Aan de ene zijde zien we een staande figuur, zonder hoofd. De voorstelling is waarschijnlijk die van de H. Adelbert, met het Bijbelboek in de linkerhand, een lelie in de rechterhand ⁽¹¹⁾. De figuur is driekwart vrijstaand weergegeven. De andere zijde van het stuk toont een afgebroken spitsboog. Aan een kant is de aanzet van een hiermee verbonden spitsboog te zien, zodat gedacht kan

▲ 3) Roodzandstenen sculptuur uit Sexbierum, voorstelling van de H. Adelbert? waarschijnlijk onderdeel van cancelli, met aan de schipzijde een reeks apostelen en heiligen, waarin Christus als middelpunt stond. Achterzijde: vroeg-gotische bladdecoratie, in ondiep relief. Datering rond 1350? Afm.: h. 0.33 m, br. 0.21 m., d. 0.09 m. Gevonden omstreeks 1960, juist buiten het kerkhof.

worden aan een gekoppelde reeks van deze nissen. Binnen de spitsboog zien we hier een vroeg-gotisch nisje in driepasvorm, in vlakrelief uitgevoerd. De oorspronkelijke totale hoogte valt te schatten op plm. 0.40 meter. De hoogte van de sokkel is niet bekend.

Aangenomen kan worden, dat de figuur deel uitmaakte van een reeks apostelen en heiligen, met Christus als Salvator centraal; een motief dat aan koorafscheidingen zeer veel voorkwam, zoals hiervoor al werd aangestipt. De apostel-afbeeldingen zullen aan de schipzijde hebben gestaan, dus zichtbaar voor het kerkvolk; de louter decoratieve versieringen bevonden zich dan aan de koorzijde. Dit was de meest voorkomende rangschikking in die tijd.

De soepel weergegeven kleding en de vormgeving van de nisjes laten voor het Noorden een ontstaanstijd rond 1350 vermoeden. De middeleeuwse kerk dateerde hier uit ongeveer 1200, het koor werd omstreeks 1225 nog eens vergroot; het relief van de veron-

derstelde koorafscheiding is niet direct met de ons bekende bouwgeschiedenis van de kerk in verbinding te brengen.

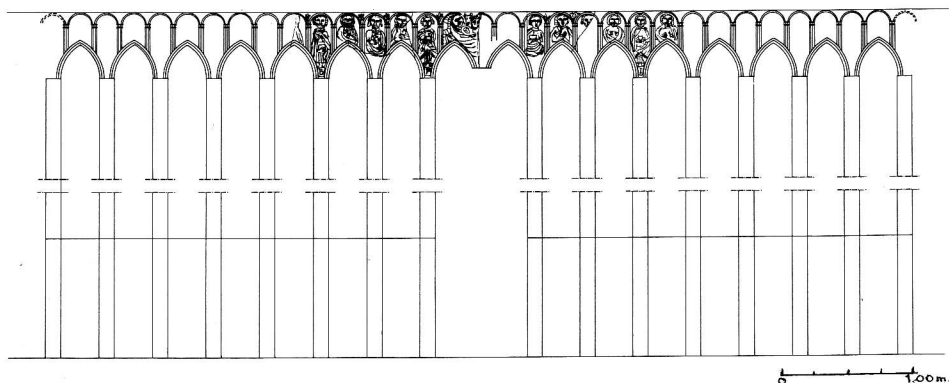
Woudsend

Hier vond men in 1916, op het kerkhof, een soortgelijk stuk sculptuur, eveneens uit rode zandsteen (afb. 4). Aan de ene zijde zien we weer een apostelfiguur, Sint Petrus, met boek en sleutel, staande in halfrelief binnen een afgebroken nis. Deze nis wordt aan een kant geflankeerd door een gotische driepas aan de voet, binnen een wimberg, omkranst met grove bladeren (eiken?). Aan de achterzijde zien we, binnen een vrij gave spitsbogige nis, een afbeelding van een zittende Maria, met rechts op haar schoot het Kind en boven in de nis de wat vervaagde koppen van de os en de ezel. Ook hier enig bladwerk aan de spitsboog en aan de voet ervan een bloeiende plant. Terzijde, in een afgebroken tweede boogveld, staat een figuur met staf, naar Moeder en Kind gewend; van zijn hoofd is ook wat weggebroken, hij lijkt baardloos. We denken hier het eerst aan een herder. De totale hoogte van de sculptuur moet rond 0.60 meter geweest zijn. Hier is een stevige plint aanwezig, die een geheel vormt met het beeldhouwwerk en plm. 0.10 meter hoog is. Ook nu ligt weer een

▲ 4) Roodzandstenen sculptuur uit Woudsend, daar gevonden op het kerkhof in 1916. Voorstelling van de apostel Petrus (met sleutel). Aan de achterzijde Maria met Kind en herder. Waarschijnlijk rest van cancelli, met aan de schipzijde een apostelreeks; aan de koorzijde in ondiep relief het leven en lijden van Christus? Datering tegen 1350. Afm.: h. 0.46 m, br. 0.34 m., d. 0.11 m. De voetplaat is 0.16 m. diep, wat een aanwijzing kan zijn voor de dikte van de sokkel. Het stuk staat in het Fries Museum.

rij van gekoppelde spitsboog-nissen voor de hand, met de apostelreeks waarschijnlijk aan de schipzijde, zoals de traditie was. Een tweede reeks (het leven en lijden van Christus?) kan aan de koorzijde te zien zijn geweest; dit te meer, omdat in tegenstelling tot het uitgewerkte halfrelief van Sint

▲ 5) Reconstructie-schets van de cancelli in Wons, gedateerd in begin 14de eeuw. Totale hoogte plm. 2.50 m. (?), breedte plm. 6.40 m (= binnenwerkse breedte van vm. kerk 6,90 m., minus afmetingen van triomfboog, geschat tweemaal 0.25 m.). Gevonden vier stukken roodzandsteen sculptuur, tussen 1917 en 1946 op het kerkhof. Voorstellend: een apostelreeks met beelden uit Christus' leven aan de schipzijde - aan de koorzijde rankendecoraties met bladvormen, Lam Gods, halffiguur - beide zijden in zeer eenvoudig vlakrelief uitgewerkt. De stukken zijn max. 0.50 m. hoog, dikte 0.08 m. en bevinden zich in het Fries Museum. De gereconstrueerde doorgang is slechts 0,80 m. breed; goed denkbaar zou zijn, dat deze drie of vier spitsboogjes besloeg (1.20 of 1.60 m. breedte) met bijpassende afbeeldingen.

Petrus de voorstelling aan de achterzijde in vlakrelief is verwerkt, eenvoudiger van uitvoering dus. Opvallend is de veel levendiger weergave van de geboorte-scene aan de achterzijde, in tegenstelling tot de vrij stijve verbeelding van Petrus. Het geheel, in vroeg-gotische vormen, doet denken aan de periode tegen 1350 ⁽¹²⁾.

Dat past wel in de geschiedenis van de Carmelieter kloosterkerk H.H. Maria en Michaël, die na een brand tegen 1340 werd herbouwd; mogelijk werd toen ook een koorafscheiding in deze vorm aangebracht.

Wons

Op het kerkhof van Wons werden tussen 1940 en 1962 vier stukken beeldhouwde roodzandsteen aangetroffen, die alle tussen de 0.40 en 0.50 meter hoog zijn. Het is mogelijk een redelijke reconstructie te tekenen van de koorafscheiding, waarvan zij bijna zeker deel uitmaakten. De vorm daarvan week af van de hierboven beschreven 'cancelli' van Woudsend en Sexbierum; het type is nog veelvuldig aanwezig in Engelse plattelandskerken (afb. 5).

Aan de ene zijde vertonen drie van de stukken apostelfiguren, staande in rondboognissen: afwisselend een apostel in volle lengte en een als halffiguur - de meesten dragen een boek. Onder de staande apostelen die aanwezig zijn zien we - behalve vage aanduidingen van hun vaste attributen - onder drie van hen nog een initiaal. Zij kunnen zo worden geïdentificeerd als Petrus, Johannes en Bartholomeus. Het vierde stuk toont links de apostel Petrus en rechts een liggende Maria met Kind, rechtsboven de koppen van os en ezel. Alles is in vlakrelief uitgebeeld en op primitieve wijze door middel van kerftechniek uitgewerkt, maar ook hier is de geboorte-scene veel vloeiender weergegeven dan de bijzonder stijve apostelen (afb. 6).

Aan de andere zijde, bijna zeker die van het koor, vinden we vlakvullingen met sterk gestyleerde gotische maar ook romaanse bladranken. Op een stuk, achter de apostel Bartholomeus, staat in het midden het Lam Gods afgebeeld en rechts daarvan een halffiguur oprijzend boven een zuiltje, de armen omhooggestrekt en ogenschijnlijk een kroon dragend. Ook deze decoraties zijn alle in vlakrelief uitgevoerd.

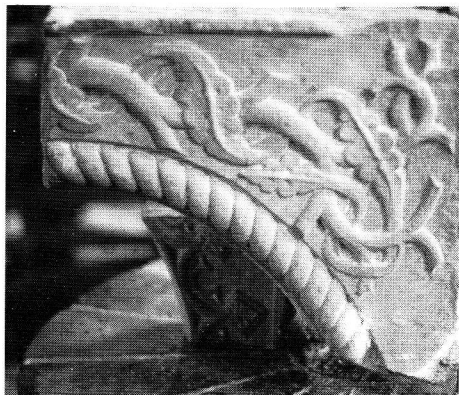
De onderzijde van deze vier stukken wordt gevormd door scherpe gotische spitsbogen

▲ 6) Een van de sculptuurstukken uit Wons. Rechts Maria met Kind en de koppen van os en ezel; links van haar de apostel Petrus, met sleutel. Waarschijnlijk werd deze scene rechts aangevuld met een aanbidding der herders of wijzen, en vormden ze samen de bekroning van de middendoorgang, zoals in afb. 6 is weergegeven.

die - waarschijnlijk door middel van een kapiteeltje - gerust moeten hebben op pijler-tjes of zuiltjes. Omdat ook hier duidelijk is, dat de spitsbogen met elkaar verbonden waren, vormden zij een open arcade, waarvan we kunnen aannemen, dat de zuiltjes op een sokkel rustten. In vergelijking met nog bestaande Engelse exemplaren kunnen we een totale hoogte van ± 2.50 meter aannemen. Zo'n afmeting was ook nodig voor de priesters om onder de bekroning van de middendoorgang te kunnen passeren.

Uit de reconstructietekening blijkt, dat aan weerszijden van de apostelreeks ieder nog vier spitsbogen overblijven, wanneer we rekening houden met de binnenwerkse breedte van de toenmalige kerk. Mogelijk waren deze nog met een sculptuur van bladranken gedecoreerd, maar ook kan gedacht worden aan verhalende scènes die dikwijls werden en worden afgebeeld bij de toegang tot het koor. In samenhang met de geboorte van Christus zouden de boodschap van de engel aan Maria, het bezoek van Maria aan haar nicht Elisabeth, of de opdracht van het kind Jezus in de

▲ 7a/b) *Twee stukken roodzandstenen sculptuur gevonden onder de vloer in de Sint Maartenskerk te Dokkum, tijdens de restauratie eind tachtiger jaren. Fraai bewerkte boogvlakken, aan de ene zijde omrand door een koord- motief, aan de andere zijde door een rand met gotische toten. Binnen het koordmotief fantasierijke bladranken (waarschijnlijk de koorzijde); in het vlak met de toten een lans waaraan een vaandel dat een wapen toont, terwijl een los wapen met adelaar eronder staat. Afm.: h. 0.40 m., br. 0.30 m., d. 0.12 m. (het kleinere stuk, eenvoudiger versierd, meet 0.25x0.20x0.12 m.). Datering: 1325-1350. De fragmenten bevinden zich in de N.H. kerk te Dokkum.*

tempel tot de mogelijkheden kunnen horen. Dit waren alle gebeurtenissen, die het begin van de goddelijke heils-geschiedenis markeerden; een geschiedenis die tijdens het misoffer in het koor herhaald werd.

Uit de vorm van het fragment met de geboorte-scene blijkt, dat deze zich boven de middendoorgang bevond. Rechts ervan kunnen we een aanbidding veronderstellen. Daarmee zou de bekroning van de door-

gangsdeur naar het koor volledig zijn geweest. Naast deze aanbidding moet dan, omwille van de symmetrie, de apostel Paulus als staande figuur afgebeeld zijn geweest.

De statische weergave van de figuren, gevoegd bij de onhandige combinatie van open spitsbogen met romaanse beeldnisjes en het als gotisch bladwerk niet echt geslaagde relief aan de achterzijde, doen een datering in het begin van de veertiende eeuw vermoeden; de primitieve werkwijze versterkt deze indruk (13).

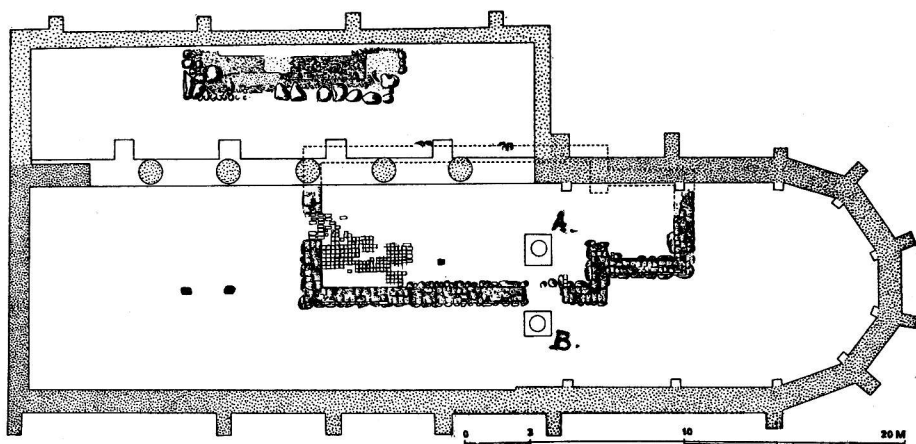
We kunnen hier denken aan het feit, dat de kerk van Wons omstreeks 1300 als dekanaats- en seendkerk werd afgescheiden van de moederkerk in Bolsward. Mogelijk was dit aanleiding om een koorafscheiding van deze vorm te plaatsen, die verder in Nederland niet (meer) bekend is.

Dokkum

In de Sint Maartenskerk te Dokkum hebben zich waarschijnlijk soortgelijke 'cancelli' bevonden als in Wons. In 1964 kwamen, tijdens de grote kerkrestauratie, twee stukken gebeeldhouwde roodzandsteen onder de vloer vandaan, die aan weerszijden in vlak relief gedecoreerd waren. Aan twee zijden vlak afgewerkt, vertoonden beide stukken aan de afgebroken onderzijde een deel van een boog (afb. 7). Het grootste stuk heeft aan de ene zijde een koord-motief om de boog en een vlakvulling van losse ranken met blad en knoppen. Het kleinste stuk is ook met een koord-motief afgewerkt, maar de boogvorm is vlakker en het boogvlak is gevuld met een deel van een tekst in gotische letters. Aan de andere zijde hebben beide stukken een profielrand langs de bogen, afgewerkt met gotische toten binnen het vlak. Het grootste stuk is aan deze zijde rijker gedecoreerd, met een lans waaraan een vaandel hangt; op dit vaandel is een wapen te zien. Daarnaast bevindt zich nog een los wapenschild. Beide wapens zijn niet nader geïdentificeerd. De technische uitvoering is perfect. Een datering in de eerste helft van de veertiende eeuw lijkt passend. Bij de verwoesting van de Maartenskerk aan het eind van de veertiende eeuw zal ook deze koorafscheiding vernield zijn.

Open-bogenstellingen in Friesland

Deze bestonden meestal uit drie, soms vijf arcaden en zijn met name in Engeland

▲ 8) Opgravingsplattegrond van de Sint Maartenskerk in Dokkum, die de situering van de twee zuilen op de koorafscheiding toont.

vooral uit de gotische periode overgebleven. Oudere rondboogstellingen vinden we nog op het Spaanse schiereiland. Maar ook in een kerk als die van Wiarden (ten noorden van Jever) werd omstreeks 1160 bij de bouw van een nieuwe kerk tegelijkertijd een romaanse open drie-bogenstelling opgericht; de sporen ervan in vloer en muren zijn nog zichtbaar. Ook in het Groningse Krewerd moet tegen 1200 een romaanse drie-bogenstelling zijn aangebracht, die later uitgebouwd werd tot een volledig doxaal ⁽¹⁴⁾.

Dokkum

In Friesland ontmoeten we opnieuw de Sint Maartenskerk in Dokkum, waar de resten van een dergelijke bogenstelling in 1964 te voorschijn kwamen. Allereerst waren er de funderingen en de basis van twee zuilen op de grens tussen koor en schip: op zware vierkante bakstenen fundamenteën rustten achthoekige sokkels. Daarop stonden de zuilresten (afb. 8). Tot 1856 stonden de zuilen, bekroond door een arcade, nog in de kerk. Ze waren gevormd uit zeer grote hergebruikte en in vorm gehakte bakstenen. De doorsnede was 0.70 meter, met een roodzandstenen kern van 0.155 meter dikte. Tussen de zuilen moesten draaibare hekken hebben gestaan; resten van de gehengen voor scharnieren werden nog aangetroffen ⁽¹⁵⁾.

Een tweede vondst betrof de restanten van

boogaanzetten aan de zuidelijke en de noordelijke kerkmuur, eveneens op de koor-grens. Op iets meer dan 6.00 meter hoogte waren sporen van kapitelen, met daarop een dekplaat. Deze droegen voorheen een boogaanzet met een hoek van 60%, die een gotische drie-bogenstelling over de koorbreedte zou opleveren. De kapitelen met toebehooren waren 0.70 meter breed en konden een stelling, passend bij de doorsnede van de zware zuilen, opvangen. Zowel zuilen als kapitelen behoorden bij de oorspronkelijke bouw-fase van het koor, dus omstreeks 1425.

Bij het restauratie-onderzoek bleek nog, dat het ogenschijnlijk ontbrekende gotische venster uit de groep van drie, in het zuid-oosten van de schipmuur, al bij de bouw was blind gelaten. Misschien was het de bedoeling om de bouw van een tribune op de bogenstelling mogelijk te maken? ⁽¹⁶⁾.

De Sint Maartenskerk diende tot volks- en bedevaartkerk naast de premonstratenserabdij van Dokkum en werd door de monniken bediend. Het graf van de martelaar Bonifatius was voor de bedevaartgangers bereikbaar langs een trap die in het schip lag, voor het koor. Een volledig doxaal, met tribune voor het tonen van de relieken, de plechtigheden bij bedevaartsmissen en dergelijke zou hier op zijn plaats zijn geweest. Hiervoor zijn echter onvoldoende aanwijzingen. Een doxaal in die tijd, in een door monniken bediende bedevaartskerk, zou zeker aan de koorzijde een gesloten wand hebben gehad,

▲ 9) De open-vijf-bogenstelling in de Dom van Osnabrück, zoals ze daar tussen 1910 en 1944 gestaan heeft. De neo-romaanse uitmonstering van de kerk omvatte ook deze bogenstelling. Hoewel de bogenstelling in Dokkum omstreeks 1425 te dateren valt, kan het Duitse exemplaar toch een beeld geven van wat er in Dokkum aanwezig was. De bekroning met een triomfkruis of een Christus Salvator, samen met Maria, Johannes de Doper en de twaalf apostelen, volgde authentieke voorbeelden; de bedenkers van deze herinrichting waren zeer deskundig. (De notulen van) hun ontwerpen zijn helaas tijdens het bombardement in 1944 verbrand, evenals het kerkinterieur.

maar ook daarvan is geen enkel spoor gevonden tijdens de opgravingen; mogelijk werd ook hier, zoals toen nog wel gebruikelijk was, het koor zonodig van het schip afgesloten door middel van voorhangen.

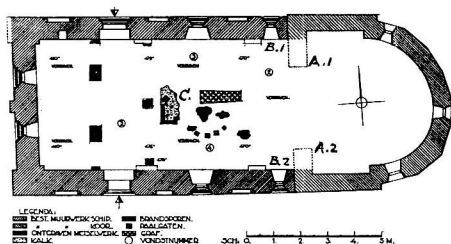
Een voorbeeld van een open-bogenstelling bezat tot 1944 de Dom van Osnabrück: een onderdeel van de neo-romaanse herinrichting van deze kerk rond 1900. (afb. 9)

Afsnoerende triomfbogen in Friesland

Janum

Hiervan moet een exemplaar aanwezig zijn geweest in het kerkje van Janum, als wij de opgravingsberichten uit 1944 en daar-

na mogen geloven (17). De plattegrond, die toen werd getekend, licht ons daarover verder in (afb. 10). Bij de overgang tussen koor en schip zien we daar aan weerszijden restanten van een tamelijk ver inspringende triomfboog. In de zijmuren ernaast zijn lage venstertjes aangetroffen, waarvan inmiddels bekend is, dat ze vooral dienden om zicht op zij-altaren te bieden. Deze zij-altaren stonden tegen de zijmuren van de kerk, vooral aan de noordkant (18). Het is een situatie die - als gezegd - onder andere in het Groningse Tolbert voorkomt, maar ook in vele Oostfriese kerken bekend is. Het als 'altaarfundering' aangegeven gedeelte van een tegelvloer, in het midden van het schip, kan niet meer geweest zijn dan een vloerrest; een altaar op die plek is ondenkbaar.

▲ 10) Opgravingsplattegrond van het kerkje te Janum, zoals vastgelegd in 1944. Bij de overgang van koor naar schip de ver inspringende funderingen (A1, A2) van wat een triomfboog zal zijn geweest. Direct westelijk daarvan de twee lage venstertjes (B1, B2), een noordelijk en een zuidelijk; deze wijzen op de vroegere aanwezigheid bij de triomfboog van een of twee zijaltaren, waarop de venstertjes zicht gaven. In het midden van het schip het dwarsliggende vloerrestant (C), dat bijna zeker ten onrechte voor een altaarfundering werd aangezien. De situering van een altaar op deze plek is zeer onwaarschijnlijk.

Bolsward

Ook in de Sint Maartenskerk te Bolsward zijn dergelijke funderingsresten op de grens van koor en schip aangetroffen. Men veronderstelt, dat het ook aanwijzingen zijn voor een inspringende triomfboog, dan wel restanten van de koormuur in het oudste kerkje aldaar (19).

(wordt vervolgd)

Noten:

1. F. Bligh Bond & Bede Camm, 'Rood Screens and Rood Lofts', London 1909 p.28 e.v.
2. o.a. H.M. van den Berg, 'Plattegrondvormen van middeleeuwse kerken in Groningen en Friesland', Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (KNOB), 1970, p.14-25
3. S. de Blaauw, 'Cultus et decor', diss.1987 (nederl. tekst), p. 286-7. Notabene: het leesgestoelte werd in de vroeg-christelijke kerken vaak tegen of over de cancelli gebouwd; het kreeg de daarvan afgeleide naam 'cancellus', kansel.
4. De monnik Burchard van Reichenau beschrijft in zijn 'Carmen Purchardi' hoe na de aanbouw van een nieuw monnikenkoor in zijn kloosterkerk te Mittelzell, 1030-1048, een massieve muur met kleine middendoorgang het kerkvolk scheidt van de hoogtijdiensten; zowel gelovigen als monniken zijn hierover zeer verontwaardigd; de situatie blijft nog jaren bestaan (bij: Carol Heitz, 'L'Architecture Religieuse Carolingienne', 1982, p.118 e.v.) - Prevostinus van Cremona spreekt tegen 1200 in zijn handleiding voor de liturgie van de z.i. onjuiste en ouderwetse gewoonte om het koor met hoge wanden af te sluiten van het kerkvolk, zodat dit laatste 'de geestelijken niet kan zien die de psalmen zingen' en 'de goede vermaningen niet tot zich kan nemen' (G. Lacombe, 'Vie et oeuvres de Prevostin', II, Brussel 1927, p.B. e.v.) - de liturgist Durandus van Mende herhaalt omstreeks 1260, dat men 'tussen hen tapijten of een muur stelt' (idem, p.13 o.a.)
5. In romaanse kerken die behoorden bij een klooster- of kapittel- gemeenschap, werd het hoogkoor (= hoger gelegen) gebruikt voor de plechtige liturgieën; alleen de celebrerende priesters met abt of bisschop bevonden zich daar. Het laagkoor, dat wettelijk op het hoogkoor aansloot, was de plaats waar de overige priesters, de zangers en andere bedienaren de liturgie meemaakten. De hoge koorwanden omheinden het totale laagkoor. Toen de grote gotische koren hun intrede deden, werden hoog- en laagkoor veelal binnen die ene ruimte gecombineerd; de hoge koorwanden aan de schipzijde vervielen dan vaak en werden vervangen door een doxaal. Was er een kooromgang, dan werd de omheining rondom het hoogkoor in stand gehouden; in de Maartenskerk te Franeker staan deze koorwanden nog
6. m.n. Erika Kirchner-Doberer, 'Die Deutschen Lettner bis 1300', dissertatie in type-script, Wien 1946, p.339 e.v. - en: E. Doberer, 'Ein Denkmal der Koenigssalbung, Gewoelbefigur am eh. Westlettner des Mainzer Domes', in: Karolingische und Ottotonische Kunst, Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archaeologie, III, 1957, p.356 e.v.
7. Kirchner-Doberer, dissertatie, p.7 e.v. / Jan Steppe, 'Het koordoksaal in de Nederlanden', Brussel-Leuven, 1952, p.22 e.v. - Ulrike Koecke, 'Lettner und Choremporen in den N.W.Deutschen Kuestengebietten', diss. 1972, Muenchen, p.6 e.v.
8. Kirchner-Doberer, dissertatie, p.2 e.v. - Steppe, p. 38 e.v.
9. Steppe, p. 28 e.v. - Etymologisch Woordenboek De Vries en De Tollenaere, Utrecht-Antwerpen, 1987 - daarentegen: dr. E.J. Haslinghuis, 'Bouwkundige Termen' (bew. door F.H.M. Bosch-Kruimel e.a.), Utrecht, 1986
10. Cancelli zijn o.a. nog bekend in Metz (Dom en St.Pierre-les-Nonains, beide 8e eeuws); tevens in Reichenau-Niederzell, 799. Cancelli raken in West-Europa verbreid rond 600, na het concilie van Tours, dat de gelovigen verbodde de altaarruimte te betreden.
11. Eng. Kirschbaum/Wolfgang Braunfels, 'Lexikon der Christlichen Ikonographie': Paulus wordt in de middeleeuwen bijna altijd afgebeeld met het zwaard, waardoor hij de marteldood stierf. De veronderstelling, dat het hier om de apostel Philippus zou gaan, lijkt niet juist; hij werd weergegeven met het z.g. Philippus-kruis, een korte staande met daarop een lange liggende balk.
12. D.P.R.A. Bouvy, 'Middeleeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden', Amsterdam, 1927, p.29 e.v. - J.R. van der Wal, 'De parochiekerk van de H. Aartsengel Michael in Woudsend', in: Kerkpelstok Alde Fryske Tsjerken IV-38, november 1989
13. H.M. van den Berg, 'Oude Bouwkunst in Wonsersdeel', in: Geakunde Wûnseradiel, 1969, p. 226-258.
14. zie het artikel van schrijfster, 'Doxalen in de Groninger Ommelanden', dat in 1994 zal verschijnen in het blad Groninger Kerken
15. H. Halbertsma, 'Het abdijcomplex te Dokkum', Bulletin KNOB, 1970, p.33 e.v., betr. opgravingsresultaten
16. mededelingen van de heer W.J. Berghuis, oud-hoofdbouwkundige bij de Rijksdienst Monumentenzorg Zeist, betr. gevonden bouwsporen; bij de restauratie 'in de zeventiger jaren zijn alleen de zuilrestanten bewaard - de heer Berghuis vermeldde ook, dat in de Maartenskerk te Kollum, gebouwd zeer kort na die van Dokkum (v.a. 1425), eenzelfde opzet van de venstergroep in de zuid-oostelijke schipmuur te zien is als in Dokkum; was ook hier een bogenstelling bedoeld? tijdens de bouw werden de plannen echter veranderd en was voor een eventuele arcade geen plaats meer.
17. R. Steensma en W.J. Berghuis, 'De Kerk te Janum', Bulletin KNOB, 1970, p.53 e.v. - daarin o.a. de opgravingsresultaten van P. Glazema, in 1944 (W.J. Berghuis deelt mede de plaats van een 'altaar' als aangegeven in het schip, nu te betwijfelen) - H.M. van den Berg, 'Geillustreerde Beschrijving Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Dantumadeel', 1984, p.105 e.v.
18. A. van Deijk, 'Groninger kerken en hun lage vensters', in: Groninger Kerken, jg.6 no.4, december 1989, pp.1113-129
19. H.Halbertsma, 'Bodemonderzoek in de Sint Maartenskerk te Bolsward', Bulletin KNOB, 1956, p.216 e.v.

Middeleeuwse sleutels met kruismotief

In de middeleeuwse kamer van het Fries Museum worden mobilia uit het klooster- en kerkleven tentoongesteld. Het aantal vondsten is slechts beperkt, want uit deze periode zijn weinig resten bewaard gebleven. Ook bevinden zich daaronder enkele sleutels, maar geen van een zo vroeg type als de recente aanwinst uit Oldeboorn.

De laatste tijd kon een aantal fraaie aanwinsten voor de middeleeuwse collectie in het Fries Museum worden bijgeschreven. Hoogtepunt vormen een gouden pelgrimsring, voorzien van de namen Melchior, Caspar en Balthas (lees: Balthasar), uit de omgeving van Hartwerd en een houten balk met timmermansmerk in Latijn in Gotische letters uit een kloosterplaats te Donkerbroek, waarover december 1992 in het Fries Museum Bulletin werd bericht. In deze bijdrage wil ik graag een aantal sleutels bespreken die de afgelopen jaren voor het museum konden worden verworven.

Begin dit jaar bood de heer Tj. Hoogeveen (Heerenveen) tijdens een van de wekelijks op vrijdagmiddag gehouden antieksprekuren in

het Fries Museum bij collega M. Nauta een fraaie bronzen sleutel (inv. nr. FM 1993-VII-1) ter determinatie aan. De sleutel, daterend uit de 9de/10de eeuw, was door hem met een metaaldetector aangetroffen in geploegde grond van de ijsbaan van Oldeboorn, zuidelijk van de kerk, aan de overzijde van de doorgaande weg Tijnje - Akkrum.

Hoewel hemelsbreed niet ver van de kerk, is bij dergelijke losse oppervlaktevondsten nimmer met zekerheid te zeggen wat de precieze herkomst is geweest en is een directe relatie met de kerk niet aantoonbaar.

Van Oldeboorn wordt al langer beweerd, dat de ouderdom teruggaat tot in de Karolingische tijd. Zelfs van een eigen muntslag is sprake in sommige bronnen. Beide veronderstellingen zijn tot op de dag van vandaag evenwel niet met vondsten te onderbouwen. Sporen van bewoning in de plaats Oldeboorn zelf gingen tot nu toe niet verder terug dan tot in het laatste kwart van de 10de eeuw. Dit type sleutel, mits scherp te dateren, zou nieuwe stof voor deze discussie kunnen vormen, ware het niet, dat op de plek van de ijsbaan volgens de vinder geen andere vondsten uit de volle middeleeuwen werden gedaan en we eerder rekening moeten houden met toevallig verlies dan met daadwerkelijke bewoning ter plaatse. De vondstplek ligt enigszins op de route richting Douwema-state, waar in 1987 wel sporen van bebouwing en aardewerk uit de Karolingische tijd

▲ Van links naar rechts: Sleutels Oldeboorn, Bornwird en Leeuwarden

konden worden aangetoond met als oudste scherven die uit de 8ste/9de eeuw.

Verder is een moeilijkheid, dat uit zuiver archeologische context gedateerde sleutels nog steeds zeldzaam zijn; van dit type uit Oldeboorn wordt een gebruik van eind 8ste tot in de 12de eeuw niet helemaal uitgesloten.

Over het gebruik van dergelijke sleutels lopen de ideeën nogal uiteen. Gedacht wordt aan deursleutels en in dat verband komen kerkdeuren zeker in aanmerking. Kleinere exemplaren uit deze periode zullen eerder voor een kast of kist zijn gebruikt. Het is een aantrekkelijke gedachte om bij een dergelijk voorwerp te denken aan een soort bischopssleutel. Natuurlijk valt het bewijs daarvoor niet te leveren. Wel staat vast, dat het bezit van zo'n gebruiksvoorwerp in die tijd slechts was voorbehouden aan een beperkte groep mensen. In een pauselijke context duidt de gouden sleutel op de geestelijke en de zilveren op de aardse macht van de Heilige Stoel. Christus overhandigde de sleutels van de hemel aan de apostel Petrus.

Het zeer bijzondere aan de Oldeboornsleutel is de holle uitvoering van de handgreep (vgl. foto). Vergelijkbaar zijn bijvoorbeeld holle gespen (denk aan de grote gouden gesp uit het 7de-eeuws koningsgraf van Sutton Hoo) die mogelijk hebben gediend als een soort reliekhouder. De sleutel is verder versierd in kruismotief. De handgrepen zijn in deze periode doorgaans peervormig uitgevoerd en voorzien van een groot of klein hangoog. De steel is rond en bij dit exemplaar hol aan het uiteinde; de baard bezit vier afgerond vierkante gaten. In de uitvoering van de baard verschillen dergelijke sleutels nogal.

Het uiteinde van de steel is afgesleten, vermoedelijk door gebruik. De maten zijn: lengte 110 mm, dikte (bij handgreep) 10 mm, gewicht (nog) 80,5 gram.

Enkele jaren geleden wisten we een bijzonder gaaf exemplaar (inv. nr. FM 1987-11-2) te verwerven, afkomstig van de rondweg om de terp van Bornwird. Dit exemplaar, opgepiept door een detector-amateur, kan ook rond de 10de eeuw worden gedateerd. De steel van dit eveneens bronzen exemplaar is massief uitgevoerd en is voorzien van een driehoekige baard met drie doornen. De versiering van de handgreep is vrijwel identiek aan die uit Oldeboorn, uitgezonderd de

vorm van het hangoog, die bij de sleutel van Bornwird rechthoekig en bij die uit Oldeboorn cirkelvormig is.

Van het Bornwird-type is een goede tegenhanger bekend uit het terpdorpje Dorkwerd bij Aduard; ook die sleutel bezit een cirkelvormig hangoog (merendeels afgebroken) en heeft vijf doornen op de baard.

De maten van de Bornwird-sleutel zijn: lengte 110 mm, dikte (bij handgreep) 1,9 mm, gewicht 44,5 gram.

Om een idee van de onderlinge grootteverschillen te geven kan nog worden genoemd de kleine bronzen sleutel (inv. nr. FM 1992-VI-16) die tijdens opgravingen aan de Speelmannsstraat te Leeuwarden in 1982 werd aangetroffen. Die is eveneens voorzien van een hol uiteinde en versierd met kruismotief in de handgreep. De grootte van deze sleutel (lengte 63 mm, dikte handgreep 1 mm; gewicht ca. 11 gram) wijst eerder op een gebruik voor kast of kistje. Dit exemplaar kan omstreeks de 12de eeuw gedateerd worden.

Inmiddels kon de sleutel uit Oldeboorn voor het Fries Museum worden verworven en werd de oudheidkamer Uldrik Bottema te Oldeboorn van een niet van echt te onderscheiden replica in kunsthars voorzien.

In een van de twee vitrines in de middeleeuwse kamer van het Fries Museum zijn de aanwinsten thans permanent uitgesteld.

Literatuur:

Baart, J.: Opgravingen in Amsterdam; A'dam 1977.
Hall, J.: Hall's Iconografisch Handboek; Primavera Pers, Leiden 1992.

Hasselt, H.: Op zoek naar sporen uit de Middeleeuwen. De Karolingen (Fibulae en Sleutels), pp. 17-19. In: The Coinhunter no. 34, 1990.

Langen, G.J. de: Middeleeuws Friesland. De economische ontwikkeling van het gewest Oostergo in de vroege en volle middeleeuwen. Wolters Noordhoff/Forsten. Dissertatie, Groningen, 1992.

Miedema, M.: Vijftiende eeuw bewoning in het terpenland ten noordwesten van Groningen. Dissertatie, 1983.

Medieval Catalogue; London Museum Catalogues: No. 7; 1940

*Drs. Evert Kramer (1947) is als archeoloog en Hoofd Collecties verbonden aan het Fries Museum; publicaties over terpenonderzoek en steentijd in o.a. Helinium en Palaeohistoria.

Pastorie in Ternaard

Vele pastorieën vervullen een dominante rol in onze Friese dorpen. De plek is meestal in het midden van het dorp, het gebouw is vaak beeldbepalend. De kerk is in de nabijheid, er naast of er tegenover. Andere belangrijke gebouwen zoals gemeentehuis, dorpscafé of schoolwoning staan veelal in de nabijheid. Zo'n plek is voor velen een herkenbare plek, een plek met historie.

Zo ook in Ternaard aan de Tsjerkestrjitte. De Hervormde kerk en de voormalige Hervormde pastorie staan tegenover elkaar. Aan de ene zijde van de voormalige pastorie staat het voormalige gemeentehuis van Westdongeradeel, aan de andere zijde bevindt zich het voormalige politieburo. Vroeger stond op deze plek de burgemeesterswoning. Aan de andere zijde van het voormalige politieburo staat de voormalige schoolwoning van de openbare school.

U zult waarschijnlijk opgemerkt hebben dat het beeld van het oude dorp compleet is. Ook zult u begrepen hebben, dat vele van deze gebouwen hun oorspronkelijke be-

stemming niet meer hebben. Wellicht een teken van deze tijd. Schaalvergroting van de overheid, heeft hier mee invloed op.

Classicisme

Het voren geschetste oorspronkelijke beeld is ontstaan in de 19e eeuw. In deze tijd was het neo-classicisme een veel gebruikte vormtotaal. Classicisme is een vormgeving die zijn vormen ontleent aan de klassieke architectuur van Grieken en Romeinen. Kenmerken zijn: strenge symmetrie, rechte lijnen en gladde afwerking (vaak verkregen door pleisterwerk) van de gevels; bij grotere gebouwen past men graag zuilen en frontons toe. Typerend is daarbij de zware, horizontale gevelafsluiting onder het dak, de kroonlijst.

Pastorie

Het pand is gebouwd in 1868 naar een plan van architect J. Keuning. Op 21 maart 1868 vond de aanbesteding plaats en het werk werd gegund aan Jan K. Hagel uit Wierum, die voor f 11.399,- had ingeschreven. Het bouwterrein was gekocht van de kerkvoogd Idzardi voor f 1400,-, de oppervlakte van het terrein was 3875

▲ 1) (Voormalige) Hervormde pastorie

vierkante el (= m²). Om een en ander te kunnen financieren verkocht de kerkvoogdij voor een bedrag van f 4000,- effecten en sloot enige leningen af. Ds. Eilert de Haan legde op 19 juni de eerste steen en bij die gelegenheid stelden kerkvoogden f 20,- beschikbaar om de werklieden 'een genoeglijke avond te verschaffen'. Na dit feestelijke begin werd er vlot gewerkt en reeds op 10 november kon de aannemer de pastorie opleveren.

Herma M. van den Berg beschrijft het pand in de monumentbeschrijving 'De Dongeraden' als volgt: 'De Hervormde pastorie ten zuiden van de kerk is in 1868 op die plaats gebouwd ter vervanging van een oudere, die volgens Eekhoff verder oostwaarts achter de kerk stond.

Het blokvormige pand is op een ruim terrein gelegen en telt vijf travéeën aan elke zijde. De vensters met afgeronde bovenhoeken en verdeeld in zes ruiten moeten nog origineel zijn, evenals de ingangspartij, bekroond door een dakkapel met tweelicht. Omgaand tentdak met vier hoek-schoorstenen'.

Het pand is van neo-classicistische stijl. Het grondplan is symmetrisch en is nagenoeg vierkant. De hoeken vertonen pilasters. Het

gebouw staat op een basement, met aan de voorgevel een hardstenen plint, die aansluit op de monumentale stoep. De ingangspartij is geaccentueerd door pilasters die overgaan in de dakkapel met versierde daklijst. Boven de ingang is een balkon op versierde consoles aanwezig. Door het samenspel van hoge stoep, balkon en pilasters met dakkapel ontstaat een statig aanzien van het pand. Overigens is het pand niet rijk aan versieringen. Door zijn afmetingen wordt het beeld grotendeels bepaald.

Een bijzonderheid is, dat de roeden in de ramen van gietijzer T-profiel zijn.

Eind vorige eeuw werd er wel veel gietijzer gebruikt voor bruggen of voor spoorwegoverkappingen of voor bijzondere gebouwen. Daarom is dit een bijzonder detail.

Het steenverband is staand en de voeg is een "snijvoeg".

De dakpannen zijn nog origineel: zwart glazuurde platte en gegolfde Friese pannen.

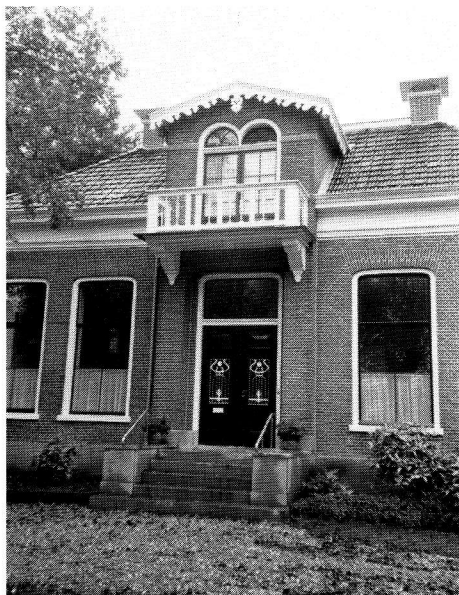
Plaats pastorie

De plaats van het pand is zodanig, dat de kerktoren in de as van de gang staat. Vanuit de voormalige werkkamer van de dominee is het zicht op het kerkepad naar de kerkingang.

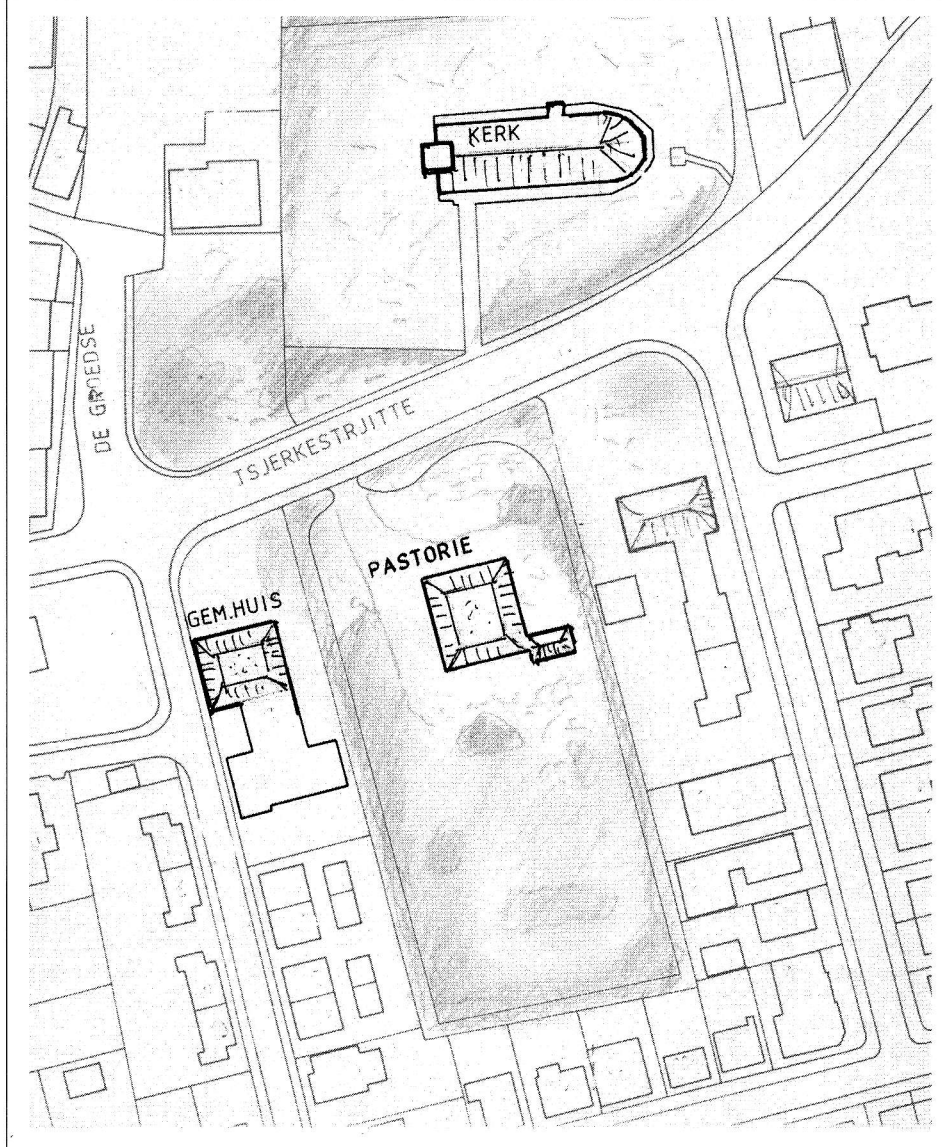
De eenheid van de kerk en pastorie is hier duidelijk zichtbaar. In de oude straitsituatie was dit nog duidelijker. De Tsjerkestrjitte was toen Kerklaan genaamd, een naam die toen duidelijk was voor de straat met geringe afmetingen en met bomen die aansloten op de brede sloot voor de pastorie. De dam in de sloot met het gietijzeren hek tussen witte palen met het grindpad naar de pastorie vormden een eenheid.

Restauratie - Renovatie

De jaren 1987 en 1988 - 120 jaren na bouwdatum - zijn van cruciaal belang voor dit pand geweest. De hervormde kerkvoogdij zag geen mogelijkheid de pastorie nog in stand te houden. Nieuwbouw zou de oplossing zijn om van "de zware last" af te komen. Dit betekende dus sloop van de pastorie. Daar het bestemmingsplan Ternaard dit pand als "karakteristiek" beoordeelt, moest de raad van Dongeradeel gevraagd worden om medewerking voor nieuwbouw. De raad vond, dat het beter zou zijn het pand te restaureren en ondersteunde dat met een restauratiesubsidie.

▲ 2) Stoep met ingangspartij

▲ 3) *Situatieschets Tjerkestrjitte, Ternaard*

Uiteindelijk werd de pastorie door de kerkvoogdij verkocht en werd het pand door de nieuwe eigenaren/bewoners gerestaureerd en gerenoveerd met als bestemming woning/architectenburo. Deze restauratie is vrij ingrijpend geweest. Veel achterstallig onderhoud moest uitgevoerd worden. De renovatie betrof het maken van ge-

wenst comfort, goede warmte-isolatie en een prettige woon/werksituatie. In het verleden was de as van de woning, de lange gang, voor een deel verdwenen. Deze as is weer hersteld. De stoffering van de vloer benadrukt de 'as' door toepassing van een looper. Het tuinontwerp - straks meer daarover - speelt op deze as in.

Getracht is het interieur van het pand eigentijds te maken met respect voor de oude nog aanwezige elementen, zoals de brede vensterbanken, fraaie trap naar de verdieping, oorspronkelijke wandbeteugeling in de w.c., oorspronkelijke binnendeuren met eigentijds doch klassiek ogende deurkrukken.

De voorkamer heeft nog een fraai gestukadoord plafond met versieringen als kraalrand, bloemmotieven; dit plafond is geheel gerestaureerd. De overige oorspronkelijke plafonds waren helaas niet meer aanwezig. Deze boardplafonds zijn nu vervangen door glad gepleisterde plafonds.

De keuken heeft zijn oorspronkelijke afmetingen weer gekregen. Van de keuken naar de bijkeuken gaat men over een stoepje van gele Friese steentjes.

De verdieping is geheel vernieuwd met een eigentijdse badkamer en diverse slaapvertrekken. Een gedeelte van de oude droogzolder is nog in zijn oorspronkelijke staat.

Ook de kleuren van het schilderwerk en stoffering zijn gekozen in de geest van de restauratie; grijze tinten tot mauvepurperachtig - op de verdieping. Het voegwerk is hersteld en het buitenschilderwerk is in de authentieke kleuren wit en donkergroen uitgevoerd.

Tuin

De tuin moet nog heringericht worden. De achtertuin heeft een boomgaard met oude vruchtbomen. Deze tuin is omgeven door een boomwal en heeft enkele zeer oude bomen. Aan de voorzijde staat een iep, die ongeveer 120 jaar oud is.

Een belangrijk element van een tuinontwerp - dat nog gerealiseerd moet worden - is de strakke waterpartij aan de voorzijde, die in het verlengde van de as van de gang is ontworpen. Op deze wijze wordt de as van de woning benadrukt en naar buiten doorgetrokken.

Slot

De restauratie en renovatie zijn uitgevoerd van augustus 1990 tot september 1991. Het ontwerp van de tuin zal in een later stadium uitgevoerd worden.

De voormalige hervormde pastorie van Ternaard blijft nu voor de komende tijden bewaard. Met de Hervormde kerk, die ook in prima staat verkeert, blijft de zo bekende

eenheid van kerk en (voormalige) pastorie in stand.

Met deze bijdrage wil ik zeggen, dat bij de zorg voor het kerkgebouw ook de zorg van de bijbehorende pastorie behoort. Daartoe werd kortgeleden opgericht de Vereniging 'Neo-Klassicistisch Wonen in Friesland'. Het klassieke beeld in onze dorpen is het behouden waard.

Literatuur

W.T. Keune:

Dominee en kerk, Ternaard, z.pl. 1974.

H.M. van den Berg: Noordelijk Oostergo, De Dongeradelen, 's Gravenhage 1983, pag 177.

* Henk J. Bos (1942) is architect en bewoont de voormalige hervormde pastorie te Ternaard.

Oproep

De Keppelstok wordt waarschijnlijk in bijna alle pastorieën in Friesland gelezen. Sommige daarvan zijn niet lang geleden vernieuwd. Voor een bijdrage over oude pastorieën zou ik het op prijs stellen gegevens over pastorieën ouder dan ongeveer 1859 te mogen ontvangen. Ook als de pastorie onlangs vervangen is of niet door een predikant bewoond wordt, verneem ik graag gegevens over eventuele stichtingsjaren van de oorspronkelijke predikantswoning. Indien mogelijk zou ook een afbeelding heel welkom zijn.

Nu er al een beschrijving van pastorietuinen bestaat*, waarin een tiental friese pastorieën met karakteristieke oude tuinen aan bod gekomen is, wordt het tijd ook aan de pastorieën en hun centrale functie in het dorp en ook zelfs in de stad, aandacht te besteden. Met dank bij voorbaat.

Herma M. van den Berg
P. Saenredamstraat 8
3583 TC Utrecht

* Karin van Dongen-van Lawick, Pastorietuinen in Nederland, Uitg. Kwadraat. Utrecht 1999.

STICHTINGSNIEUWS

In dankbare herinnering vermelden wij het heengaan op 23 september 1992 van mevrouw **J. de Jong-Oosterbaan**, lid van de Plaatselijke Kommissie te Zweins. Zij is vele jaren actief betrokken geweest bij het beheer en het gebruik van de kerk te Zweins.

—∞—

'It moat der kreas hinne lizze', waren de woorden van mevrouw **G. R. Kingma-Piekstra**. Veel moeite heeft ze zich getroost voor de 12e eeuwse Margarethakerk te Boksum; 29 jaar was ze actief als kerkvoogd en van 1979 tot 1985 als penningmeester van de Plaatselijke Kommissie te Boksum. Op 2 oktober 1993 is zij overleden.

Met veel waardering denken wij terug aan haar inzet.

Van de penningmeester

Donaties 1994

De jaarlijkse opbrengst van de donateurgelden stemt ons, mede gezien de verhoging naar f 35,-, hoopvol voor de toekomst!

Wij vragen u vriendelijk het donatiegeld voor 1994 nog dit jaar over te willen maken om extra administratiekosten te voorkomen. Wilt u bij de overboeking van uw donatie uw donateursnummer vermelden? Met deze gelden kunnen de broodnodige uitgaven gedaan worden voor onderhoud en restauratie. Het aantal kerken en klokkestoelen in ons bezit is momenteel respectievelijk 29 en 2. Het kunnen er meer worden, als u minstens een donateur weet te werven. Daarom sluiten wij een folder bij dit nummer in. Doet u mee.....?

Verantwoording giften 1992

Met dank aan alle gevers vermelden wij de volgende giften:

Friese Burgelijke gemeenten	f	3.872,-
Legaat Mevrouw Ooms	f	35.600,-
Mevrouw D. Rienks- Wallinga	f	2.000,-
Ir. P. Sanders , Hengelo	f	1.500,-
Legaat ds. L. Eringa	f	1.000,-
N.N. .	f	100.000,-
Overige giften	f	710,-
Giften Plaatselijke Kommissies	f	1.880,-
Stichting Van Heloma Fonds voor de kerk te Britswerd	f	2.500,-
Ottema - Kingma stichting voor de kerk te Britswerd	f	1.000,-
Kerkvoogdij Britswerd voor de kerk te Britswerd	f	8.000,-
Kerkvoogdij Schalsum voor de kerk te Schalsum	f	25.000,-
Meindersma-Sybenga Stichting voor de kerk te Finkum	f	22.500,-
N.N. voor de kerk te Hogebeintum	f	20.000,-
Bouwbedrijf De Lang B.V. voor de kerk te Britswerd	f	5.000,-
54 extra donaties	f	629,-
Plaatselijke Kommissie Blessum voor de kerk te Blessum - orgel	f	952,-
Plaatselijke Kommissie Zweins voor de kerk te Zweins - orgel	f	1.902,-
Prins Bernhard Fonds voor de kerk te Augsbuurt	f	2.000,-
Tsjerke en Poarte fan Bears voor de kerk te Beers	f	1.750,-
Helling Stichting voor de kerk te Britswerd	f	4.000,-
Cultuurfonds Bouw Nederlandse Gemeenten voor de kerk te Britsum	f	25.000,-

Donateursvergadering 1993

Op 16 oktober jl. vond de jaarlijkse donateursvergadering plaats in het dorps huis 'It Formidden' te IJsbrechtum. Mevrouw R. Schukken-Lijklama à Nijeholt had deze middag de leiding en kon een groot aantal donateurs met koffie en oranjeboek welkom heten. 'Ieder jaar wordt het aantal deelnemers aan deze vergadering groter', constateerde zij met voldoening.

Wat het reilen en zeilen van de Stichting betreft kon worden gemeld, dat de heren B. van Haersma Buma en J.O.E. Oldenziel zich opnieuw voor 4 jaar beschikbaar hadden gesteld voor het Algemeen Bestuur en dat de heer G. Elzinga als extra lid het Dagelijks Bestuur gaat versterken.

De provinciale subsidie voor personeelskosten (de voormalige I.S.P. gelden) is in ieder geval tot 1998 veilig gesteld. Het aantal donateurs daalde dit jaar helaas met 200 tot 4800. Van hen hebben 4400 een bedrag van f 180.000,- aan donaties bijeengebracht. Aan extra giften 'zonder oormerk' is een bedrag van f 56.000,- binnengekomen.

Het afgelopen jaar is veel werk verricht. De restauratie van Uitwellingerga (kosten f 635.000,-) is gereed. De derde fase van Britsum (het interieur) gaat binnenkort van start. Begonnen zal worden met de muurschildering van het koor. Met de restauratie van Schurega wordt in 1994 een begin gemaakt. Voor de kerk van Goingarip is een restauratie in de maak. Het kerkje van Boer staat er erbarmelijk bij, maar ondanks dat is restauratie toch weer vooruitgeschoven naar het jaar 2001. De restauratie van Boxum is een krachttroer (kosten 1,5 miljoen), waarvoor de handen in de burgerlijke gemeente nog lang niet op elkaar zijn.

Het vele onderhoudswerk van dit jaar (totale kosten f 78.000,-) werd o.a. verricht aan de goten van de kerk van Sint Jacobiparochie, de muurankers van de toren van Hogebeintum en de zuidmuur van de kerk van Britswerd. Het glas-in-lood raam in de zuidmuur van de kerk van Hogebeintum werd hersteld. Schilderwerk werd verricht aan de kerken te Genum en Lichtaard. Voor de kerk van Sint Jacobiparochie is een plan voor groot onderhoud in voorbereiding.

Bij de bespreking werden vragen gesteld

over de wervingsactiviteiten, over criteria en randvoorwaarden bij de overname van een kerk en over de lustrumviering in 1995. Uit financiële overwegingen komt er geen kalender voor 1994.

Ook aangeboden jongere monumenten (zoals Slappeterp) komen in beginsel voor beoordeling in aanmerking.

Na de officiële vergadering gaf de heer Jhr. C. van Eysinga, de eerste voorzitter van de Stichting, een inleiding op de daarop volgende bezichtiging van Epema-state en de Hervormde kerk te IJsbrechtum. Het grafmonument uit 1696 houdt de herinnering levend aan Duco Martena van Burmania, de eerste bewoner. Op het Hardorff-orgel gaf de Langweerder organist Sietze Kraak een muzikale afsluiting van een geslaagde middag.

Kerken 'in de aanbidding'

Het bestuur van de Stichting is met een aantal kerkvoogdijen in gesprek over een of meer kerken die men wil overdragen aan de Stichting. Het betreft de volgende Hervormde kerkvoogdijen:

Westerwird: de kerken te Jorwerd en Weidum
Dongjum c.a.: de kerk te Dongjum en de niet-monumentale kerken te Schingen en Slappeterp

Haskerdijken: de kerk te Haskerdijken
Oosterbierum/Pietersbierum: de kerk te Pietersbierum

Marrum/Westernijkerk: de kerk te Westernijkerk
IJsbrechtum/Tirns: de kerk te Tirns

Kimswerd: de kerk te Kimswerd

De kerkvoogdijen doen deze noodsprong uit financiële overwegingen. Het onderhoud wordt voor hen te bezwaarlijk. Het bestuur van de Stichting heeft deze probleemgevallen in overweging genomen en zal te zijner tijd hierover een besluit nemen.

U zult begrijpen: voor wat hoort wat! Wij zouden graag nog veel meer willen doen, maar de (financiële) wal keert het schip. Versteving van die wal is een eerste vereiste. Veel zal ook afhangen van de reactie uit de betreffende plaatselijke gemeenschap. Ook in de overdrachtelijke betekenis moet de kerk midden in het dorp staan!

Van de excursiecommissie

Verslag najaarsexursie 1993

Op 9 oktober 1993 voerde de excursie naar de hervormde kerken van Driesum, Foudgum, Ternaard en Waaxens (D.). Er reden 4 bussen met deelnemers uit alle delen van het land. Voorts bleken velen op eigen gelegenheid de opengestelde kerken te bezoeken. In totaal konden we die middag zo'n 450 deelnemers verwelkomen. Uit de ontvangen reacties bleek, dat de tocht

bij de excursiegangers zeer in de smaak is gevallen. De medewerking van de kerkvoogdijen was voortreffelijk. Zo werd de onverwachte penibele verkeerssituatie bij de kerk van Waaxens door de mensen ter plaatse op voortreffelijke wijze in goede banen geleid. Onze dank gaat uit naar allen die deze excursiemiddag mogelijk hebben gemaakt en degenen die daar daadwerkelijk hun bijdrage aan hebben geleverd.

▲ 1) De heer Peter Karstkarel voor een aandachtig gehoor in de kerk van Waaxens. Door de grote belangstelling moest hij die middag tienmaal een toelichting geven

Voorjaarsexursie 1994

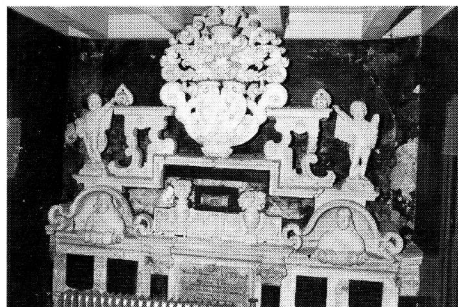
Op 26 maart 1994 organiseert de excursiecommissie een tocht naar de kerken van Tjerkwerd, Longerhouw, Exmorra en Allingawier. Laatstgenoemde kerk is eigendom van de Stichting.

Ter wille van een goede organisatie vraagt de excursiecommissie uw aandacht voor het volgende. De commissie moet uiterlijk 3 maart 1994 aan de reisorganisatie doorgeven hoeveel bussen nodig zijn. Het is daarom van het grootste belang, dat u zich tijdig als busdeelnemer aanmeldt, d.w.z. dat voor 1 maart a.s. de bijdrage ad f 21,- moet zijn ontvangen. Vanzelfsprekend krijgen zij van wie de bijdrage te laat is binnengekomen tijdig bericht en wordt het door hen gestorte bedrag terugbetaald.

De excursiecommissie doet een dringend be-

roep op u allen: doe mee, maar betaal tijdig uw bijdrage, indien u met de bus wenst te reizen!

S. Grijpstra (secr.)

▲ 2) Tombe Valerius Franciscus in de Ned. Herv. Kerk te Tjerkwerd

Rectificaties keppelstok nr. 46

Ramen van Woudsend

Op de pagina's 104-106 zijn de onderschriften onder de afbeeldingen van de ramen in Woudsend verwisseld.

Het onderschrift voor foto 1 staat onder foto 2.

Het onderschrift voor foto 2 staat onder foto 3.

Het onderschrift voor foto 3 staat onder foto 1.

Kerk van Britsum

Dhr. Koning te Rotterdam was zo attent ons opmerkzaam te maken op het feit, dat de hoofdplaats van Leeuwarderadeel in 1975 niet Stiens was. Deze plaats was echter wel de hoofdplaats van de ring.

De betreffende zin op pag. V108 moet dus luiden: 'De dames en de heren waren welgesteld en onder de rook van Stiens, hoofdplaats van de ring van de Hervormde kerk, paste het de kerk van Britsum als symbool te tonen van macht en welstand'.

Kansel van Ternaard

Op pagina 119 is de kansel niet die van Ternaard. Misschien herkent een lezer deze kansel en kan alsnog de foto in ons archief van de juiste benaming worden voorzien.

Herkomst foto's in dit nummer

Omslag:

foto: U. Zwaga

Van de Redactie:

foto: U Zwaga

Koorafscheidingen in Friesland:

foto 1 en 2: Rijksmuseum Amsterdam

foto 3: J.D. Wildeboer

foto 4 en 6: Rijksdienst v.d. Monumenten-
zorg, Zeist

foto 5: tek. Rob van Breukelen

foto 7a/7b en 13: U. Zwaga

foto 8: tek. S. Bokma (RDMZ, Zeist)

foto 9: Domarchief Osnabrück

foto 10: tek. H.J.v.d.Wal (RDMZ, Zeist)

foto 11: tek. H.S. Simons (Scheepvaart-
museum, Sneek)

foto 12: F.K. Reitsma

foto 14: T. Brandsma

foto 15: Liturgisch Instituut, Groningen

Middeleeuwse sleutels:

foto: Fries Museum, Leeuwarden

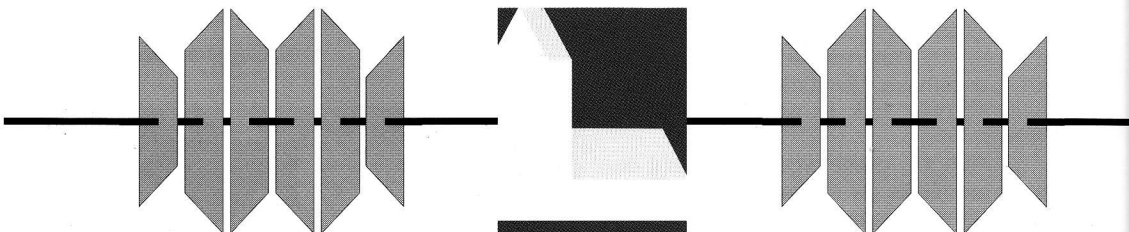
Pastorie in Ternaard:

foto 1, 2 en 3: H.J. Bos

Van de excursiecommissie:

foto 1: S. Grijpstra

foto 2: U. Zwaga

ZUIDERGRACHTSWAL 25 - 8933 AE LEEUWARDEN
TELEFOON 058 - 13 96 66 - TELEFAX 058 - 12 22 32

Postgiro 22 07 600 - Bank: Friesland Bank Leeuwarden nr. 29.81.00.703

Kantooruren: 's morgens 9.00-12.00 uur en 's middags 14.00-16.30 uur.

Secretariaat 'De Keppelstok': H. van der Veen, Van Sytzamastr. 1, 9145 SP Ternaard, Tel. 05198-1692

Druk: Grafisch Bedrijf Hellinga, Wismastate 7A, Postbus 6020, 8902 HA Leeuwarden, Tel. 058-660906

STICHTING ALDE FRYSKE TSJERKEN